

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FƏLSƏFƏ VƏ HÜQUQ İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

FÜZULİ ZÜLFÜ OĞLU MƏCİDLİ

**QLOBALLAŞMA VƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRDƏ
PARİTETLİK PROBLEMİ**

İxtisas: 5908.01 - Siyasi nəzəriyyə

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ - 2014

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun “Beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq hüquq” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: tarix üzrə elmlər doktoru, professor
Musa Cəfər oğlu Qasımlı

Rəsmi opponentlər: fəlsəfə üzrə elmlər doktoru
Rəna Rza qızı Mirzəzadə

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
Asif Adil oğlu Usubaliyev

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Respublikası Prezidenti
yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası**

Müdafiə « 5__ » 12_____ 2014-cü ildə saat ____ - da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.115 Dissertasiya Şurasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ-1143, Bakı şəhəri, H. Cavid prospekti 31, AMEA-nın Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu, IX mərtəbə, Konfrans zalı.

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat « ____ » _____ 2014-cü ildə göndərilmişdir.

**Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun
nəzdindəki D.01.115 Dissertasiya
Şurasının elmi katibi, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru:**

S. A. Həsənova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Tədqiqatın aktuallığı. Müraciət olunan mövzu indiki dövrdə çox mühüm elmi və siyasi aktuallıq kəsb edir. Hazırda beynəlxalq münasibətlər sistemində ciddi dəyişikliklər müşahidə olunmaqdadır. Bu proseslər beynəlxalq və milli münasibətlərdə, insanların gündəlik həyat tərzində ciddi nəticələr doğurur, yeni hadisələr yaradır və bəzən insanların dünyagörüşlərində də dəyişikliklərə yol açır. İstər iqtisadi, istərsə də siyasi və mədəni sahələrdə baş verən və çoxsaylı qeyri-müəyyənliklərlə müşayiət edilən bu dəyişikliklər mahiyyətcə qloballaşma prosesləri kimi səciyyələnir. Bu mənada qloballaşma anlayışı yaşadığımız dünyada beynəlxalq münasibətlərin transformasiyası ilə əlaqədar olan bütün prosesləri və hadisələri əhatəli şəkildə əks etdirir.

Qloballaşmanın təsiri ilə hal-hazırda beynəlxalq münasibətlərdə baş verən önəmli dəyişikliklər, yeni dünya nizamını formalaşdırmaq cəhdləri, qütbləşmə tendensiyalarının güclənməsi, bir, iki, yoxsa çoxqütblü dünya sisteminin inkişaf və rifah üçün daha münasib şərait yaratması ilə bağlı müzakirələrin genişlənməsi mövzusunun aktuallığını şərtləndirir.

Qloballaşma prosesinin gətirdiyi sürətli texnoloji inkişaf və sürət əsrində hadisələrin inkişaf axarının müəyyən edilməsi, onunla bağlı olan müasir beynəlxalq münasibətlərin tədqiq olunması, qloballaşmanın neqativ meyllərindən mümkün qədər uzaq durmaq, müsbət tərəflərindən isə maksimum yararlanmaq üçün hər şeydən öncə hadisələrə düzgün elmi və siyasi qiymətin verilməsi, bunun cəmiyyətin bütün təbəqələrinə çatdırılması çox vacib amildir.

Qloballaşmanın bilavasitə beynəlxalq münasibətlərə təsiri sahəsində Azərbaycan müəllifləri tərəfindən geniş tədqiqatların aparılmaması gənc tədqiqatçıların işini müəyyən qədər çətinləşdirsə də, ilk addımlar kimi maraqlı və zəruri edir. Ona görə də, bu istiqamətdə atılan və bu sahənin öyrənilməsinə edilən cəhdlərin mütəxəssislər tərəfindən istiqamətləndirilməsi xüsusilə vacibdir.

Tədqiqatın işlənmə dərəcəsi. Tədqiq olunan mövzusun bəzi aspektləri ilə bağlı ölkəmizdə ədəbiyyatın olmasına baxmayaraq, aparılan təhlil əcnəbi mütəxəssislərin problemin araşdırılmasına daha geniş yer ayırdıqlarını göstərir. Lakin bu tədqiqatlar bir çox hallarda birtərəfli qaydada, yəni hər hansı bir qurumun, transmilli şirkətin və ya beynəlxalq təşkilatın, hansısa bir ideoloji təbliğatın maraqlarını diqqət etdiyindən kifayət qədər qərəzli olur.

Tədqiqatın əhatəliliyini təmin etmək məqsədilə ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Türkiyə, Fransa, Yaponiya və digər ölkələrdən olan

müəlliflərin əsər və məqalələrindən istifadə edilmişdir. Bu da hadisələrin təhlili zamanı birtərəfli yanaşmanın qarşısını almaqda yardımçı olmuşdur. Lakin mövzu işlənərkən əsas üstünlük ingilisdilli ədəbiyyata verilmişdir. Bu isə ondan irəli gəlir ki, müraciət olunun problemlə bağlı materiallar əsasən bu dildədir. Bununla yanaşı, Azərbaycan mütəxəssislərinin bu istiqamətdə araşdırmalarına, o cümlədən müəllifin müxtəlif vaxtlarda çap edilmiş məqalələrinə də müraciət olunmuş və indiyədək aparılmış tədqiqatların əhəmiyyəti nəzərə alınmışdır. Tədqiqat işində mənbə kimi Ulu öndər Heydər Əliyevin və Respublika Prezidenti İlham Əliyevin məruzə, nitq və müsahibələrində öz əksini tapmış müddəalara xüsusi diqqət yetirilmişdir.¹ Bununla yanaşı, BMT, BVF, Dünya Bankı, Beynəlxalq Strateji Araşdırmalar İnstitutu (London), Mərkəzi Kəşfiyyat Agentliyi (CIA), ABŞ Milli Təhlükəsizlik Şurası, bir sıra digər dövlət və beynəlxalq təşkilatların rəsmi mənbə və sənədlərindən istifadə olunmuşdur.²

Azərbaycan alimləri və tədqiqatçılarından R.Mehdiyev, S.Xəlilov, İ.Məmmədzaadə, Ə.Həsənov, M.Qasımlı, E.Nəsirov, H.Əlibəyli, Y.Rüstəmov, R.Ulusel, A.Şükürov, Ə.Tağıyev, D.Vəliyev, R.Sevdimaliyev, R.Mirzəzadə, A.Abbasbəyli və başqaları problemin ayrı-ayrı tərəflərinə dair tədqiqat işləri apararaq, mühüm fəlsəfi, metodoloji, məntiqi-təhlili və politoloji fikirlər bildirmişlər.³

¹ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin nitqləri, çıxışları, müsahibələri və bəyanatları. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası – 2010. 255 s.; Əliyev H. 7 sentyabr 2000-ci ildə Nyu-Yorkda Minilliyin zirvə görüşündə çıxışı. “Dirçəliş-XXI əsr”, Bakı-2000, №9 (31); Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. 30 cildə, Bakı, Azərnaşr – 1997-2010.

² Central Intelligence Agency (CIA) World Factbook, 1998, p. 320; Economist Intelligence Unit, World Outlook, (London: EIU, 1998), p.462; Global Trends 2015: A Dialogue About the Future With Nongovernment Experts. The National Intelligence Council. December 2000, p. 85; International Institute of Strategic Studies, The Military Balance 2007/08 (London: IISS, 2009), p.246; The National Security Strategy of the United States of America, the White House, Washington – 2006, p. 54. ; United Nations, UN Demographic Yearbook, 1996 (New York: UN, 1998), p. 314

³ Mehdiyev R. Azərbaycan: Qloballaşma dövrünün tələbləri. Bakı, “XXI-Yeni Nəşrlər Evi”, 2005, 464 s.; Mehdiyev R. İctimai və humanitar elmlər: zaman kontekstində baxış. Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər, 2010, N 4.- s.9-31.; Məmmədzaadə İ. Qloballaşma və müasirləşmə şəraitində fəlsəfənin aktuallığı haqqında. B.: “Təknur”, 2009. –226 s.; Həsənov Ə. Geosiyasət. Dərslük. Bakı, “Aypara-3” nəşriyyatı, 2010. - 604 s.; Qasımov M. Müasir geopolitika. Demokratik bülletenlər seriyasından. “İnam” Plüralizm Mərkəzi, Bakı 1999, 35 s.; Əlibəyli H. “Qloballaşma klassik və yeni müstəmləkəçilik müstəvisində”, Hüquq problemləri №2 (4) 2007, s. 3-11.; Sevdimaliyev R. Beynəlxalq terrorizm müasir dövrün global problemidir. Bakı, Elm, 2004, 312 s.; Tağıyev Ə. Qloballaşma və millilik fəlsəfi-siyasi reallıqlar kontekstində. Bakı-2009, 243 s.; Ulusel R. Qloballaşma və Türk sivilizasiyası. Bakı, Çapaşoğlu, 2005, 152 s.; Rüstəmov Y. Sivilizasiyaların qarşılıqlı münasibəti: S.Hantiqton. Bakı, “Səda”, 2007. 144 s.; Nəsirov E. ABŞ və dünya 11 sentyabrdan sonra. Bakı, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı – 2003, 262 s.; Mirzəzadə R. Multikulturalizm siyasəti və şərq-qərb müxtəlifliyi: gender, din və mədəniyyət. AMEA FSHİ. - Bakı : Təknur, 2012, 160 s.; Şükürov A. Qloballaşma : mahiyyəti və perspektivləri. Bakı : Adiloğlu, 2001. 171 s.

Bu istiqamətdə ölkəmizdə nəşr olunan ən sanballı əsərlərdən biri akademik Ramiz Mehdiyevin “Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri” adlı monoqrafiyasıdır. Bu əsərdə həm ölkə daxilində, həm də beynəlxalq miqyasda gedən proseslərin səciyyəsi verilmiş və qloballaşma haqqında elmi-nəzəri təlimlərin mahiyyəti açıqlanmışdır. R.Mehdiyev kitabında qloballaşma proseslərinin dərin təhlilini apararaq qeyd edir ki, hazırda bəşəriyyət global transformasiyalar dövründə yaşayır. Formasiya paradigmalarının əvəzlənməsi, elmi-texniki tərəqqinin yüksəlişi, milli dövlətin rolunun zəifləməsi və transmilli korporasiyaların əhəmiyyətinin güclənməsi kimi məsələlər müasir insanın, cəmiyyətin və “dövlət, dövlətçilik” kimi şərh etdiyimiz siyasi strukturun simasını digər parametrlərlə birlikdə köklü surətdə dəyişdirir.⁴

Professor S.Xəlilov «Şərq və Qərb: ümumbəşəri ideala doğru» əsərində qloballaşmanın mahiyyətini açıqlayaraq qeyd edir ki, onun insan cəmiyyətinin tarixi qədər qədim olduğunu iddia etmək doğru yanaşma hesab edilə bilməz. S.Xəlilovun fikrincə, qloballaşma adı altında baş verən proseslər əslində birqütblü dünyanın mütləqiləşdirilməsi və milli dövlətlərin vahid bayraq altında sıraya düzülməsi, bir dilin başqa dilləri, bir siyasi iradənin başqa siyasi iradələri, bir iqtisadi marağın başqa iqtisadi maraqları sıxışdırıb çıxarması ilə müşayiət olunur. O, “Sivilizasiyalararası dialoq” kitabında bu fikirləri daha da ümumiləşdirərək qeyd edir ki, müasir dövrdə proseslər vahid sivilizasiyanın formalaşması istiqamətində gedir və qloballaşma da buna xidmət edir.⁵

Professor R.Uluselin “Qloballaşma və harmoniya fəlsəfəsi” və “Ulutürklük qloballaşma çağında milli özünüdərkətmə və geostrategiya” kitablarında isə qloballaşmanın birqütblü dünyanın formalaşmasına gətirib çıxaracağı iddialarının iflasa məhkum olduğu əsaslandırılır. O vurğulayır ki, dünyanın birqütblü əsasda, bir dövlətin hegemonluğu, bir sivilizasiyanın dominantlığı istiqamətində inkişafı bütün digər dövlət və sivilizasiyaların yüksəlişini məhdudlaşdırılır. Bu isə bütün sistemin münafiqə vəziyyətinə düşməsinə gətirib çıxarır. Dünyanı ardıcıl böhranlara, systemsizliyə, xaosa çəkən beynəlxalq münasibətlər sistemi global sivilizasiyanın inkişaf məntiqinə ziddir.⁶

⁴Mehdiyev R. Gələcəyin strategiyasını müəyyənəndirərkən: modernləşmə xətti. "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, Bakı, 2008, - 215 s., s 46; Mehdiyev R. XXI əsrdə milli dövlətçilik. Bakı - 2003, XXI-Yeni Nəşrlər Evi, 248 s., s 130

⁵ Xəlilov S. «Şərq və Qərb: ümumbəşəri ideala doğru (Fəlsəfi etüdlər)». «Azərbaycan Universiteti» nəşriyyatı, Bakı-2004, 623 s.; s. 196-197; Xəlilov S. Sivilizasiyalararası dialoq. Bakı, “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2009. – 256 s., s.8

⁶ Ulusel R. Qloballaşma və harmoniya fəlsəfəsi. AMEA FSHİ, Bakı - 2005. - 352 s., s. 11.

Problem işlənərkən xarici müəlliflərin əsərlərinə geniş istinad olunmuşdur. Türkiyəli tədqiqatçılardan T.Arı, C.Alpar, O.Sander, S.Şen, S.Aren, M.Gökırmak, M.Gönlübol, S.Kızılçelik, A.Toktamış, T.Korkut, H.Ülman və başqaları öz əsərlərində qloballaşma prosesi, onun iqtisadi, siyasi, mədəni və digər parametrləri, qloballaşmanın beynəlxalq münasibətlərin strukturuna təsiri, dünyanın idarə olunması kimi problemləri əsasən oxşar mövqedən çıxış etməklə təhlil edirlər.⁷

Rus müəlliflərdən P.Çıqankov, A.Çumakov, A.Duqın, A.Nikolaev, A.Panarin, İ.Vasilenko, V.İnozəməv, A.Arbatov, M.Titarenko, K.Razloqov, V.Nikonov, A.Xudokormov, V.Lisiçkin, L.Şelepın, V.Pokrovskaya, V.Barulin, Q.Şirokov, S.Baranov A.Qromıko və digərləri qloballaşmanın beynəlxalq münasibətlərə, güc və aktorların sistemdəki roluna təsiri kimi problemləri ətraflı şəkildə tədqiq etmişdir.⁸

Məşhur rusiyalı tədqiqatçı A.Çıqankova görə, qloballaşma iqtisadi sahədə daha uğurla həyata keçir, dünya ölkələrinin iqtisadi inkişafına, beynəlxalq münasibətlərdə dəyişikliklərə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Nəticədə qloballaşma vahid dünya qaydalarını formalaşdırır.⁹

Tanınmış rus filosofu A.Çumakov isə “Qloballaşma. Vahid dünyanın konturları”¹⁰ adlı monoqrafiyasında qeyd edir ki, qloballaşma ABŞ-ın başladığı və onun dünya ölkələrinə ötürdüyü prosesi ehtiva etmir. Çünki bu hadisə bütövlükdə dünya xalqlarının mədəniyyətlərini özündə

⁷ Alpar C. Çok uluslu şirketler ve ekonomik kalkınma. Ankara, Turhan kitabevi - 1980, 311 s.; Arı T. Geçmişten Günümüze Orta Doğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi. Marmara Kitap Merkezi Yayınları, İstanbul – 2004, 903 s.; Gökırmak M. “Yeni Dünya Düzeni Kavramı ve Uluslararası Sistem” Değişen Dünya ve Türkiye, Der: Faruk Sönmezoglu, İstanbul –1996, s. 7-14; Gönlübol M., Uluslararası politika, Ankara – 2000, Siyasal Kitabevi, 564s.; Sander O. Siyasi Tarih - İlk Çağlardan 1918'e, İmge Kitabevi yayınları, İstanbul - 2009, 423 s.; Toktamış A. Siyasal Tarih, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, 456 s.; Tuna K. “Küresel mi, Yerel mi: Neler Oluyor Bize?”, Sosyoloji Dergisi 3. Dizi, 6. sayı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi, İstanbul – 2003, s. 32-40.; Ülman H. “Dünya Nereye Gidiyor?”, Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye, (Der. Sabahattin Şen) Bağlam Yayınları, İstanbul -1992, s. 31-56

⁸ Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. М., Арктогея-центр, 2000. - с. 928.; Иноземцев В. Восставшая из пепла: “Европейская экономика в XX веке.” Мировая экономика и международные отношения. № 1, с. 3-13.; Иноземцев В. США и ЕС в новом столетии: союзники или соперники. США и Канада. ЭПК. №9, 2002, с. 3-18.; Василенко И.А. Политическая глобалистика: Учебное пособие для вузов. М.: Логос, 2001, 360 с.; Лисицкий В. Шелепин Л.А. Глобальная империя зла. Великое противостояние. М. Кримский мост. 9Д. 2001, с. 445.; Николаев А. Россия в глобальном мире («Круглый стол»). Ответы на вызовы нового века. Международная жизнь, №7, 2001, с. 53-89.; Никонов В. Политическая панорама 21 века. Международная жизнь, №6, 2001, с. 9-16.; Панарин А. Искусение глобализмом. - М.: ЭКСМО-Пресс, 2002, с. 416.; Пушкин А.Н. Россия в новом миропорядке: рядом с западом или сама по себе? Международная жизнь, №10, 2000, с. 32-41.; Титаренко М.Л. Россия, Китай, Индия в глобальном мире. Международная жизнь, №6, 2002, с. 54-64.;

⁹ Цыганков П.А. Теория международных отношений. Москва: Гар., 2001. -590 с., с.219

¹⁰ Чумаков А.Н. Глобализация. Контуры целостного мира: монография. Москва: Проспект, 2009. – 432 с., с.367

birləşdirir, hər bir xalq ayrı-ayrılıqda qloballaşmanın subyektinə çevrilir. Tədqiqatçı hesab edir ki, qloballaşma tarixin müəyyən mərhələsini əhatə edən təbii prosesdir. Qloballaşmadan sonrakı mərhələ bəşəriyyətin vahid subyekt halında inkişafı dövrüdür. Digər rus tədqiqatçı A.Arbatova görə dünyada baş verən global proseslər perspektivdə təkqütblüüyü istisna edir.¹¹ A.Qromiko isə “yeni dünya nizamı”nın möhkəmləndirilməsinin əsas vasitələri kimi “qloballaşma” və “insan hüquqlarının müdafiəsi” şuarlarını görür.¹²

Qərb müəlliflərinin bu istiqamətdə tədqiqatları daha genişmiqyaslı və əhatəlidir. N.Çomski, Z.Brzezinski, G.Modelski, R.Kagan, K.Holsti, M.Banks, R.Keohane, C.Nay, J.Rosenau, K.Klauzvitc, H.Kissincer, A.Toffler, Ç.Krauthammer, İ.Uollerşteyn, C.Leyn, K.Uoltz, M.Mastanduno, U.Uolfort, Ç.Kupçan, Q.Sneyder, K.Kaiser, D.Rodrik, K.Kliv, B.Gerbier, F.Fukuyama, S.Hantinqton, A.Giddens, Q.Terborn, C.Stiqlis, M.Llosa, N.Krafts, D.Bell, M.Kastels, P.Druker, M.Quehenno, R.Kaqan, P.Kennedi, H.Morgentau, R.Gilpin, H.Makkinder, V.Harrison, U.Makneil, L.Haberman, J.Spanier, S.Streync, H.Nau, A.Maddison, M.Şitz, R.Kaqan, S.Veber, A.Bettler, Y.Roubinski, M.Peters, G.Kepel, O.Roy və başqalarının əsərlərində müraciət olunan mövzunun ayrı-ayrı aspektləri ətrafı şəkildə təhlil edilmişdir.¹³

¹¹ Арбатов А. “Национальная безопасность России в многополярном мире.” Мировая экономика и международные отношения, №10, 2000, с. 21-28., с.24

¹² Громико А. “Становления нового мирового порядка.” М-я жизнь, №2, 2002, с. 78-88. с.80

¹³ Castells M., Carnoy M. Globalization, The Knowledge Society and The Network State: Poulantzas at the Millennium, Global Networks, Vol.1, Issue 1, 2001, pp.1-18.; Clausewitz C. Principles of War. Courier Dover Publications, 2003, p.96.; Harrison W. “What Was Bipolarity?” International Organization, Vol.47, No. 1, Winter 1993, pp. 77–106.; Holsti K. International Politics: A Framework for Analysis, Prentice Hall; (7th Edition), 2002, p.432.; Keohane R., Nye J. Power and Interdependence, Longman; 3 edition, July 20, 2000, p. 352.; Kupchan Ch. “After Pax Americana: Benign Power, Regional Integration, and the Sources of Stable Multipolarity,” International Security, Vol. 23, No. 3 Fall 1998, pp. 40–79.; Mackinder H. “The round world and the winning of the peace”, Washington, DC: National Defence University Press, 1996, pp. 195–205.; Mastanduno M, “Preserving the Unipolar Moment: Realist Theories and U.S. Grand Strategy after the Cold War,” International Security, Vol. 21, No. 4 (Spring 1997), pp. 44–98.; Modelski G., Thompson W. Leading Sectors and World Powers: The Coevolution of Global Economics and Politics; Columbia: University of South Carolina Press, 1995, p. 263.; Morgenthau H., Thompson K., Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace, McGraw-Hill, 7 edition, New York - 2005, p.752.; Peters M. “Between Empires: Rethinking Identity And Citizenship In The Context Of Globalisation”. New Zealand Sociology, 18 (2). 2003, pp.135-157.; Reinalda B. History of International Organizations: From 1815 to the Present Day. Routledge, 1st edition, 2009, p.880.; Rodrik D. “Has Globalization Too Far?”, Institute for International Economics, Washington - 1997, p. 108.; Rosenau J. The study of world politics, theoretical and methodical challenges, New York- 2006, p. 301.; Snyder G. Alliance Politics, Cornell University Press, N.Y. 1997, p. 414.; Spanier J. Games Nation Play. Macmillan: 2001, p. 627.; Toffler A. Creating a New Civilization: The Politics of the Third Wave, Turner Pub, 1994, p.112.

Beynəlxalq münasibətlərin başlıca aktorlarının sistemin paritetliyində rolu, dünyanın idarə olunması problemləri, birqütblü, ikiqütblü və çoxqütblü dünya nizamının sabillik və inkişaf baxımından münasibliyi, güc mərkəzləri arasında münasibətlərin inkişaf tendensiyalarının qloballaşma müstəvisində təhlili istər yuxarıda adları sadalanan nüfuzlu alim və tədqiqatçıların, istərsə də müasir diplomatiyanın diqqət mərkəzində olan əsas problemlərdir.

Bir sıra əsərlər, o cümlədən məşhur amerikalı professor Cozef Nayın "Amerikan gücünün ziddiyyəti" əsəri tədqiqat predmetinin araşdırılmasında müstəsna rol oynamışdır. Kitabda müəllif qloballaşma dövründə qüvvələr balansını tədqiq edərək vurğulayır ki, hərbi güc sahəsində ABŞ şəksiz liderdir, iqtisadi baxımdan dünya çoxqütblüdür, milli dövlətlərin nəzarəti xaricində olan transmilli münasibətlərdə isə digər aktorlar (transmilli banklar, terrorçular və hakerlər və s.) həlledici rola malikdir. O, "Liderlik həddi: Amerikan gücünün dəyişkən təbiəti" adlı digər əsərində bu problemə geniş yer ayırır. Hər iki əsərdə C.Nay yaranmış yeni şəraitdə global maraqlarının təminatı üçün ABŞ-ın "sərt güc" ("hard power") deyil, "yumşaq güc" (soft power) elementlərinə üstünlük verməsi ideyasını müdafiə edir. Dünyanın təkqütblü sistem əsasında inkişafı görüşündə Ç.Krautammer və U.Uolfort kimi digər nüfuzlu tədqiqatçılar da həmfikiridir. H.Kissincer və Z.Bjezinski də təkqütblü sistemi daha arzuolunan və sabit hesab edir.¹⁴ Çarlz Krautammer və Uilyam Uolfort beynəlxalq münasibətlərdə qeyri-sabit olan gücün paylanmasına xidmət edən əhəmiyyətli mühakimələr irəli sürmüşdülər.¹⁵ Bu istiqamətdə F.Fukuyama və S.Hantinqtonun da xüsusi yanaşmaları vardır. Onlara görə, Qərb dəyərlər sistemi yeganə sistemdir ki, global olmaq imkanları vardır. S.Hantinqton qeyd edir ki, güclü, mədəni, öz dünyasını yaratmağa malik sivilizasiya meydana çıxdıqda, digər mövcud sivilizasiyalar arasında, həm

¹⁴ Nye J. The Paradox of American Power. Why the world only Superpower Cannot Go it Alone. Oxford University Press, N.Y. 2003, p. 240., p.195; Nye J. «What new World Order? » Foreign Affairs, Vol. 71, No 2. Spring 1992, pp. 84-102.; Nye J. "The American National Interest and Global Public Goods". International Affairs, vol.78, №2, 2002, pp. 233-244.; Nye J. Understanding International Conflicts: An Introduction to Theory and History. Longman; 7th edition; 2008, p. 320.; Nye.J. Power in the Global Information Age. From realism to globalization, Routledge, New York 2004, p. 229.; Kissinger H. ABD'nin dış politikaya ihtiyacı varmı? Çev: Tayfun Eyyapan, ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayıncılık ve İletişim A.Ş. Ankara 2002, 310 s., s.19; Brzezinski Z. Out of Control: Global Turmoil on the Eve of the Twenty First Century. Touchstone; 1st Edition edition N.Y. – 1993, p. 256. Bjezinski Z. İkinci şans. Üç prezident və Amerika fəvqəldövlətinin böhranı. Bakı, "Oğuz eli", 2009.- 267 s., s.209.

¹⁵ Krauthammer Ch. "The Unipolar Moment", Foreign Affairs, Vol. 70, No. 1 Winter 1990/1991, pp. 23–33., p.24; Wohlforth W. "The Stability of a Unipolar World." International Security, no. 24 (Summer 1999), pp.5-41., 24

də onlarla yeni güc arasında şiddətli qarşıdurma yaranır. Milli dövlət anlayışı sıradan çıxır.¹⁶

Tanınmış alim Kennes Uoltz isə belə bir qənaətə gəlir ki, beynəlxalq münasibətlər sisteminin sabitliyi aktorların bir-birinin gücünü necə tarazlaşdırmasından asılı olacaqdır.¹⁷ Digər tanınmış tədqiqatçı Kristofer Laynın "Təqütblü illüziya: ABŞ-ın "təqütblü məqamı"nın sonu" və "Üstünlükdən qeyri-məhdud tarazlığa doğru: Amerikanın gələcək Böyük Strategiyası"¹⁸ məqalələrində ABŞ-ın beynəlxalq miqyasda rəqiblərin qarşısını alan təqütblü mərkəz rolunu inkişaf etdirmək siyasəti geniş təhlil olunmuş və maraqlı tənqidi yanaşma ortaya qoyulmuşdur.

Ümumiyyətlə, mövzunun işlənmə dərəcəsinin təhlili bizə belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, qloballaşmanın müxtəlif aspektlərinə həsr olunmuş xeyli tədqiqat əsərləri mövcuddur. Yuxarıda sadalanan ədəbiyyatlarda da mövzu kifayət qədər əhatə olunmuş, xeyli material elmi dövriyyəyə gətirilmiş və ciddi maraq doğuran ümumiləşdirmələr aparılmışdır. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, qloballaşmanın beynəlxalq münasibətlər sisteminə, güc və aktor amillərinə təsiri, qütbləşmə meyilləri və qloballaşma şəraitində başlıca güc mərkəzlərinin sistemdəki rolu kimi problemlər kompleks şəkildə araşdırılmamışdır.

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Tədqiqatın obyektini qloballaşma prosesi, qlobal sistemin aktorları və başlıca güc mərkəzləri arasında münasibətlərin inkişaf meyilləri, eləcə də, müasir beynəlxalq münasibətlərin əsas tendensiyaları, predmetini isə qloballaşma şəraitində beynəlxalq münasibətlərdə paritetliyin təmin olunması problemi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi qloballaşma prosesinin nəzəri əsaslarını, onun milli strukturlar və idarəetməyə, beynəlxalq münasibətlərə, təsirini araşdırmaq, qloballaşmanın ciddi təzyiqi altında formalaşmaqda olan müasir dünya sisteminin paritetlik imkanlarını elmi əsaslarla tədqiq etməkdən ibarətdir.

Məhz bu kontekstdən çıxış edərək tədqiqat işində konkret olaraq qarşımıza aşağıdakı vəzifələri qoymuşuq:

¹⁶ Fukuyama F. "The End of History and the Last Man" Free Press – 1992, p.446., p.275; Huntington S. The Clash of Civilizations and Remarking of World Order. New York, 1996, p.367., p.57; Huntington S. "The Lonely Superpower," Foreign Affairs, Vol. 78, No. 2 (Mar. - Apr., 1999), pp.35-49., p.36

¹⁷ Waltz K. "Realist thought and Neorealist Theory", Journal of Int. Affairs, 1990, Vol. 44 (No. 1), pp.21-38., p.25

¹⁸ Layne C. "The Unipolar Illusion Revisited: The Coming End of the United States' Unipolar Moment", International Security - Volume 31, Number 2, Fall 2006, pp. 7-41; Layne C. "From Preponderance to Offshore Balancing: America's Future Grand Strategy," International Security, Vol.22, No. 1, Summer 1997, pp.86-124.; Layne C. "The Unipolar Illusion: Why New Great Powers Will Arise," International Security, Vol. 17, No. 4 (Spring 1993), pp. 5-51.

- qlobalaşma hadisəsi və onun inkişaf dinamikasını araşdırmaq, əsas mərhələlərini qeyd etmək, tədqiqatçıların yanaşmalarındakı fərqlər və prinsiplilik kəsb edən ümumi cəhətləri göstərmək;

- qloballaşmanın iqtisadi, siyasi və mədəni aspektlərini, onun milli strukturlar və idarəetməyə təsirini araşdırmaq;

- müasir beynəlxalq münasibətlərdə yeni konsepsiyaların meydana gəlməsi səbəblərini, beynəlxalq sistemin səciyyəvi xüsusiyyətlərini, aktor və güc anlayışı və onun dəyişən təbiətini təhlil etmək;

- qloballaşma şəraitində başlıca aktorlar, müxtəlif güc mərkəzləri və qütblər prizmasından beynəlxalq münasibətlərin paritetliyi problemini tədqiq etmək, onun müasir dünya sisteminə təsirini araşdırmaq;

- qloballaşmanın imkanlarından faydalanaraq dünyanı vahid mərkəzdən idarə etmək cəhdləri, həmçinin, birqütblü, ikiqütblü və çoxqütblü dünya sistemlərinin tarixi-xronoloji və statistik metodologiya əsasında təhlükəsizlik və sabitlik baxımından müqayisəli təhlilini aparmaq;

- ümumiləşdirmələr apararaq, beynəlxalq münasibətlərin aktorlarının daha paritet, təhlükəsiz və sabit dünya nizamının formalaşması üçün zəruri olan fəaliyyəti ilə bağlı təkliflər irəli sürmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Qloballaşma şəraitində beynəlxalq münasibətlərdə paritetlik problemini araşdırılması, aktorlar və güc mərkəzləri səviyyəsində beynəlxalq sistemin müqayisəli təhlilinin aparılması dissertasiyanın yeniliyini təşkil edir. Tədqiqat işinin gedişində əldə edilən digər elmi yeniliklərin konkret ifadəsini aşağıdakı kimi təqdim etmək mümkündür:

- qloballaşma prosesi və əsas qloballaşma nəzəriyyələri təhlil olunur, bu hadisəyə yanaşmalardakı fərqlər və prinsiplilik kəsb edən ümumi cəhətlər elmi-metodoloji əsaslarla göstərilir;

- qloballaşmanın təsiri ilə beynəlxalq sistemin aktorlarının funksiyalarındakı dəyişikliklər nəzərdən keçirilir, onun beynəlxalq münasibətlər sisteminin strukturuna təsiri araşdırılır. Birqütblü, ona alternativ ola biləcək iki və ya çoxqütblü bir dünya sisteminin sabitlik imkanları elmi, nəzəri-metodoloji əsaslarla müqayisəli şəkildə təhlil olunur, qloballaşmanın gücləndirdiyi qarşılıqlı asılılığın son nəticədə vahid çoxqütblü dünyanın formalaşmasına gətirib çıxaracağı qeyd edilir.

- qloballaşmanın beynəlxalq münasibətlərdə paritetliyə, bərabər hüquqlu qarşılıqlı inteqrasiya və asılığa, yoxsa güc və idarəetmənin vahid mərkəzdə cəmləşdirilməsinə yönləndiyi araşdırılır, onun verdiyi imkanlardan istifadə olunaraq dünyanı vahid mərkəzdən idarə etmək cəhdlərinin mümkün neqativ nəticələri qeyd edilir. Birqütblülük və qloballaşmanın bir-birini tamamlamadığı əsaslandırılaraq, "təqütblü

qloballaşmanın" neqativ nəticələrini üzə çıxaran fundamental yanaşma ortaya qoyulur;

- ilk dəfə olaraq "qloballaşma şəraitində beynəlxalq münasibətlərdə paritetlik", qloballaşmanın verdiyi üstünlüklərdən faydalanaraq dünyanı bir mərkəzdən idarə etmək cəhdlərini ifadə edən "təkcütblü qloballaşma", beynəlxalq sistemin gələcək konfigurasiyasını ehtiva edən "vahid çoxcütüblülük" (çoxcütüblü əsaslarla formalaşmış, lakin vahid mexanizm əsasında idarə olunan) və digər anlayışlar elmi dövrüyyəyə gətirilir və geniş təhlil olunur, daha paritet, təhlükəsiz və sabit dünya nizamının formalaşması ilə bağlı təkliflər irəli sürülür.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını sistem metodu və struktur-funksional analiz, tarixi-müqayisəli analiz və ümumiləşdirmə metodu təşkil edir. İşdə beynəlxalq münasibətlərin tədqiqi üçün əhəmiyyətli olan ümumelmi və xüsusi elmi metodlara geniş yer verilmişdir. Nəzəri-metodoloji bazanın formalaşmasında ulu öndər Heydər Əliyevin və respublika prezidenti İlham Əliyevin məruzə, nitq və müsahibələrində öz əksini tapmış müddəalara ciddi diqqət yetirilmişdir. Bununla yanaşı, dissertasiyanın yazılmasında bəzi mənbələrdən, bir sıra beynəlxalq təşkilatların sənəd və materiallarından, yerli və xarici ölkələrin görkəmli alimlərinin apardığı tədqiqatlardan nəzəri-metodoloji əsas kimi istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və elmi-praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat predmeti kimi seçilmiş mövzunun araşdırılması müasir beynəlxalq münasibətlərin xarakterini və mahiyyətini dərk etməyə və əldə olunmuş nəticələrdən müvafiq dövlət qurumlarının və qeyri-hökumət təşkilatlarının praktiki fəaliyyətində istifadə etməyə imkan yaradır.

Bununla yanaşı, aparılan araşdırma və təhlillər beynəlxalq münasibətlər və xarici siyasət problemlərinə dair ümumiləşdirilmiş elmi əsərlərin və dərs vəsaitlərinin yazılmasına, müvafiq profil üzrə mütəxəssislər hazırlayan təhsil və tədqiqat müəssisələrinin işinə yardımçı ola bilər.

Tədqiqat işinin aprobasiyası. Tədqiqat işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun "Beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq hüquq" şöbəsində yerinə yetirilmiş və müdafiəyə tövsiyə olunmuşdur. Dissertasiyanın məzmunu və əsas müddəaları müəllifin Azərbaycanda və xaricdə keçirilən elmi konfranslardakı çıxışlarında, çap olunmuş elmi məqalələrində əksini tapmışdır.

Tədqiqat işinin strukturu. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, öyrənilmə dərəcəsi, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi göstərilmişdir. Həmçinin, elmi mənbəşünaslıq təhlil edilmiş, işin nəzəri və praktik əhəmiyyəti qeyd olunmuşdur.

Dissertasiyanın I fəslı **"Qloballaşma prosesi, onun mahiyyəti və inkişaf dinamikası"** adlanır və iki paraqraftan ibarətdir. **"Qloballaşma fenomeni və əsas qloballaşma nəzəriyyələri"** adlanan I paraqrafta «dünyanın vahid bir məkan olaraq hiss edilə biləcək ölçüdə sıxılıb kiçilməsi mənasına gələn prosesi»¹⁹ özündə ehtiva edən qloballaşma anlayışının mahiyyəti açıqlanmış, akademik izahı verilmiş, başlıca nəzəriyyələr, müxtəlif ölkələrdən olan alim və tədqiqatçıların yanaşması təhlil olunmuşdur. Qloballaşma anlayışına münasibətdə üç başlıca tendensiya ümumiləşdirilmişdir: ifrat qlobalistlər, antiqlobalistlər və transformasiyaçılar²⁰. Hər üç istiqamətin istinad etdiyi müddəalar ətraflı tədqiq edilərək üstünlüklər və çatışmazlıqlar qeyd olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, qloballaşma anlayışına ən müxtəlif prizmalardan, bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənən və ya oxşarlıq təşkil edən çeşidli yanaşmalar mövcuddur. Lakin əksər tədqiqatçıların əsərlərində «qloballaşma» iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni sahələrdə özünü göstərən ideyaların və idarəetmə sistemlərinin, bu anlayışlar çərçivəsində formalaşmaqda olan ümumi dəyərlər sisteminin dünya miqyasında yayılması prosesi kimi xarakterizə olunur. Bu paraqrafta qloballaşma prosesinin inkişafı, Azərbaycan, Türkiyə, Rusiya və Qərbi tədqiqatçılarının məsələyə yanaşması müqayisəli şəkildə analiz olunmuş, proseslərin inkişaf dinamikası ümumiləşdirilərək, qloballaşmanın bütün müsbət keyfiyyətləri ilə yanaşı, neqativ nəticələr doğura biləcək ümumi istiqamətləri qeyd edilmişdir.

Bu fəslin **"Qloballaşma prosesinin iqtisadi, siyasi, mədəni aspektləri"** adlanan II paraqrafında qeyd olunur ki, qloballaşma prosesinin üç əsas – iqtisadi, siyasi və mədəni ölçüsü daha çox təzahür etməkdədir. İqtisadi baxımdan qloballaşma dünya təsərrüfat əlaqələrinin genişlənməsi, ölkələr arasında qarşılıqlı asılılığın güclənməsi, ticarət əlaqələrinin sərbəstləşməsi, maliyyə axınları və ümumiyyətlə, iqtisadi proseslərin planet miqyaslı xarakter alaraq bütünləşməsi kimi başa düşülməlidir. Siyasi qloballaşma isə siyasi sərhədlərin hər hansı dövlətə aid bir torpaq parçası

¹⁹ Clive C. "Globalization and its Critics." Economist, Vol. 360, Issue 8241, (9/29). 2001, pp.19-34, p.23

²⁰ Therborn G. «Into the 21st Century The New Parameters of Global Politics», New Left Review, №10, July-August 2001, pp. 87-110, p.105

üzərində mütləq üstünlük saxlamaq gücünü itirməsi, idarəetmə sistemlərinin qarşılıqlı təsirinin artması, demokratiya, insan hüquqları və azadlıqlar adı altında xarici müdaxilələrin çoxalması, dil, din, etnik mənsubiyyət və başqa siyasi-mədəni rəmzlər səviyyəsində monolitik struktura malik milli dövlətin önəmini itirməsi, beynəlxalq qurumların daha çox söz sahibinə çevrilərək «qlobal idarəetmə»ni müəyyənləşdirməyə istiqamətlənməsi deməkdir. Mədəni qloballaşma isə mədəniyyətlər arasında dialoq meylinin güclənməsi, sosial və mədəni rəmzlərin «sərhədsizləşməsi», gündəlik yaşam tərzinin (geyim, yemək, əyləncə və s.) və zövqlərin daha çox bənzərliyə doğru getməsi kimi dəyərləndirilə bilər.

Bu paragrafda qloballaşmanın milli strukturlara və idarəetməyə təsiri də tədqiq olunur. Beynəlxalq sistemdə baş verən dəyişikliklər, dövlətin ictimai idarəetmə və cəmiyyətin digər təşkilati strukturları üzərində təsirini ciddi şəkildə azaltmağa başlamışdır. Beynəlxalq münasibətlərin dövlət-dövlət əlaqələri olmaqdan çıxaraq, dövlət-transmilli şirkət və ya dövlət-beynəlxalq təşkilat əlaqələri ilə şəxələnməsi, ənənəvi diplomatik institutlaşmanın öz inhisarçılığını itirməsinə gətirib çıxarmışdır.²¹ Həmçinin, qloballaşma müxtəlif inkişaf səviyyəsində olan milli iqtisadi sistemləri qlobal aktorların kəskin rəqabət mühitinə cəlb edir. Belə bir şəraitdə dövlətlər mənafeələrini qorumaq üçün iki əsas istiqamətdə - ölkənin daxili problemləri və nəzarətdən çıxma təhlükəsi doğuran transmilli qüvvələrə qarşı mübarizə aparmaq məcburiyyətində qalmışdır.

Bu paragrafda həmçinin vurğulanır ki, qloballaşma idarəetmə institutlarının rolu və fəaliyyəti üzərində böyük təzyiqlər meydana çıxarmış və bu təzyiqlər dövlətin yenidən formalaşdırılmasında müəyyənəddici rol oynamışdır. Bu meyillərin təhlili isə belə bir qənaətə gəlməyə əsas vermişdir ki, qloballaşma əsasən milli dövlətin dörd əhəmiyyətli funksiyasını zəiflətməyə başlamışdır: səlahiyyətləri, strukturu, suverenliyi və legitimliyi. Ona görə də, qloballaşma prosesinin həm ölkələr, həm də fəaliyyət sahələri baxımından qeyri-bərabər nəticələri təsirli milli dövlət modelinin formalaşdırılmasını və inkişaf etdirilməsini tələb edir. Qloballaşma yalnız milli təhlükəsizliyə və milli maraqlara cavab verdiyi halda səmərəli hesab oluna bilər.

Dissertasiyanın II fəslində "Qloballaşmanın beynəlxalq münasibətlər sisteminə təsiri" adlanır. Bu fəslin "Qloballaşma şəraitində aktor və güc amilləri, onların dəyişən təbiəti" adlı I paragrafında ilkin olaraq "beynəlxalq münasibətlər", "güc" və "aktor" anlayışları və onun inkişafı təhlil olunur və bu anlayışların mövcud sistemi

²¹ Therborn G. Göstərilən əsəri, s.98

ifadə edə bilib bilməməsi araşdırılır. Qeyd olunur ki, “beynəlxalq münasibətlər” ifadəsi mövcud sistemi açıqlamaqda yetərli deyildir və onu izah etməkdə çətinlik yaradır²². Buna görə də 1970-ci illərdən beynəlxalq münasibətlər sahəsində çalışan elm adamları bəzi hallarda “qlobal sistem” ifadəsinə meyl etmişdir.²³

II fəslin I paragrafında beynəlxalq münasibətlər sahəsində qlobal sistemin fəaliyyətinin əsas xüsusiyyətlərini açıqlamağa yönəlmiş başlıca nəzəriyyələr də tədqiq olunur. Mütəxəssislərin müasir beynəlxalq münasibətlərdə 3 əsas paradigmanı fərqləndirdiyi qeyd olunur: realizm, plüralizm və qlobalizm (və ya modernizm). Realistlər üçün dünya bilyard topuna bənzəyən dövlətlər sistemidir. Plüralistlərə görə “hörümçək toru kimi çarpaz kəsişən əlaqələr torundan yaranan dünya sistemi, modernistlər üçün hegemon ölkələr tərəfindən sömürülən güclü, səkkizayağa (osminoq) bənzəyir”²⁴. Bu nəzəriyyələrin əksəriyyətinin maraq obyektini sistemdə rol oynayan aktorlar və bu aktorlar arasında əlaqələrin əsas göstəricilərinin izahı təşkil edir. Müxtəlif perspektivlərdən sistemə aydınlıq gətirən nəzəriyyələr arasındakı ən əhəmiyyətli fərq isə aktor olaraq dövlətin yerinin harada olması ilə əlaqədardır. Başqa cür ifadə etsək – sistemin açar rolu hələ də dövlətdirmi, yoxsa milli dövlət yerini başqa aktorlara verib?

Təhlillər nəticəsində belə bir qənaət hasil olmuşdur ki, texnologiyanın sürətli inkişafı, ölkələr arasında kommunikasiyanın xeyli asanlaşması, iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə qloballaşmanın gündəmə gəlməsi beynəlxalq münasibətlər sistemini xeyli dərəcədə dəyişdirmişdir. Sistem yalnız dövlətlərdən və onlar arasındakı əlaqələrdən formalaşan bir struktur olmaqdan çıxaraq, güc və təsirləri getdikcə artan beynəlxalq təşkilatlar, transmilli şirkətlər, qruplaşmalar, fərdlər və başqa dövlətxarici elementləri əhatə edən qlobal sistem formasına düşmüşdür. Dövlətlərarası münasibətlərə daxil olan bir çox güc ünsürləri, milli elementlərin də qatılması ilə sistemi daha da qarışıq vəziyyətə gətirmişdir. Başqa sözlə, artıq sistem milli dövlətlər xaricində bir çox qeyri-dövlət aktorların da rol oynadığı və bu aktorlar arasında yaranan təsirin də analizə daxil edilməsi vacib olan “qlobal sistem”dir.

Qeyd edilən fəslin **"Müasir beynəlxalq münasibətlərin başlıca aktorları və onların sistemdə rolu"** adlı II paragrafında qlobal sistemdə

²² Claude I. States and the global system - politics, law, and organization, Macmillan Press, Wash., 1993, p. 205., p.61

²³ McLuhan M. Global Köy 21. Yüzyılda Yeryüzü Yaşamında ve Medyada Meydana Gelecek Dönüşümler (The Global Village), İstanbul-2001, 320 s., s.25

²⁴ Banks M., The Inter-Paradigm Debate, International Relations: A Handbook of Current Theory, London, Frances Pinter, 1985, pp. 7-26., p.22

mövcud aktorlar, onların formalaşmasına və fəaliyyətinə təsir göstərən əsas elementlər, aktorların rolu və funksiyaları müqayisəli şəkildə tədqiq olunur. Qlobal sistemin əsas aktorları kimi dövlətlərlə yanaşı, beynəlxalq təşkilatlar, qeyri-hökumət təşkilatları, transmilli şirkətlər, yerli qurumlar nəzərdən keçirilir, onların sistemə təsir imkanları analiz olunur. Lakin ən təsirli aktor kimi dövlətlər və onların gücünü təyin edən amillər xüsusi diqqətdə saxlanılır. Dissertasiyada qeyd olunur ki, rolu və funksiyaları baxımından müasir milli dövlət modeli dünya səhnəsinə ilk dəfə çıxdığı 1648-ci il Vestfal sülh konqresindən bu günə qədər xeyli dəyişmişdir. Hal-hazırda dövlətlər özləri də sistem daxilində müxtəlif sahələrə təsir edə bilmə xüsusiyyətlərinə sahibdir və fərqli rollar oynayır. K.Uoltzun da qeyd etdiyi kimi, artıq güc sahibi olmaq üçün texnologiya, təhsil və iqtisadiyyat daha önəmlidir və keçmişdən fərqli olaraq coğrafi mövqe, demoqrafik potensial və xammal onlar qədər əhəmiyyətli deyildir. Hər hansı bir dövlətin güclənməsi üçün “5%-lik illik iqtisadi artım, ona böyük ölkələrlə ittifaqa girməkdən daha vacibdir və bu onu daha çox gücləndirəcəkdir”²⁵. Bu baxımdan, beynəlxalq münasibətlərin müstəqil subyekti kimi Azərbaycanın xarici siyasət kursunda tutduğu mövqe, balanslaşdırılmış siyasət, böyük dövlətlərin təsir dairəsindən mümkün qədər uzaq durmaq, daxili iqtisadi potensialın gücləndirilməsinə yönəlmiş çoxşaxəli iqtisadi kurs və sürətli iqtisadi artım qloballaşma şəraitində ən optimal meyl kimi təqdir olunmalıdır.

Mürəkkəb və ziddiyyətli qloballaşma prosesləri milli dövlətlər qarşısında keyfiyyətə yeni tələblər qoyur. Bu da dövlətin bir neçə mühüm funksiyasının təkmilləşdirilməsi zərurətini ortaya çıxarır. Birincisi, qloballaşma prosesi ölkənin texnoloji və insan kapitalı infrastrukturunun inkişaf etdirilməsini tələb edir. İkincisi, dövlətin iqtisadi sahədə, xüsusən də bank və maliyyə sektorunda tənzimləyici rolunun gücləndirilməsi zərurəti ortaya çıxır. Üçüncüsü, qloballaşma prosesinin qeyri-paritet vəziyyəti dərinləşdirməsi ölkələr arası və ölkədaxili gəlir bölgüsünün tənzimlənməsini labüd edir. Dördüncüsü, bütün sahələrdə sürətli inkişaf və yeni sahələrin meydana çıxması idarəetmə insitutlarının da mobilliyini, açıqlığını və dəyişikliklərə meylliliyini tələb edir.

Dissertasiyanın üç paragrafdan ibarət III fəslində **"Qloballaşma şəraitində beynəlxalq münasibətlərin paritetliyi prizmasından potensial güc mərkəzləri arasında münasibətlər"** nəzərdən küçirilir. Bu fəsildə beynəlxalq münasibətlərdə paritetlik anlayışı, başlıca aktorlar və güc

²⁵ Waltz K. "Realist thought and Neorealist Theory", Journal of International Affairs, 1990, Vol. 44 (No. 1), pp.21-38., p.26

mərkəzləri səviyyəsində paritetliyin nisbi mümkün və ya qeyri-mümkünlüyü xronoloji, sistemli və statistik metodologiya əsasında təhlil olunur. Fəslin I paragrafi **"Dünyanın vahid mərkəzdən idarə olunması problemi və birqütblü dünya sistemi"** adlanır. XXI əsrdə global inkişafın ən mənfi tendensiyası ondan ibarətdir ki, qloballaşmanın böyük əhəmiyyətə malik müsbət tərəfi ilə yanaşı, şübhəli, hamıya aydın olmayan qaranlıq tərəfi bəzi məqamlarda daha çox özünü göstərməyə başlamışdır. Məsələn, bir çox hallarda beynəlxalq təşkilatlar böyük dövlətlərin vəziyyətə uyğun yürütdüyü siyasətdən asılı olur. Həmin dövlətlər isə "hədəf"ə çatmağa və qloballaşmış dünyanı öz ətrafında birləşdirməyə can atır. Professor S.Xəlilov qeyd edir ki, hazırkı şəraitdə "Qərb sivilizasiyası hissə-hissə, damla-damla bütün planetə paylanmışdır və getdikcə daha çox dərəcədə planetar hadisəyə çevrilmək cəhdləri göstərir. Qloballaşma da məhz bu dəyərlər sisteminin dünyaya yayılması, hamı tərəfindən qəbul olunması və ya hamıya qəbul etdirilməsi proseslərini əhatə edir.²⁶ Lakin bəşəriyyətin bütövləşməsindən alınması gözlənilən böyük qüvvənin həmişə idarə edilə biləcəyi sual altındadır. Bu səbəbdən də, ABŞ-ın və ya digər hər hansı bir güc mərkəzinin dünyanı vahid mərkəzdən idarə etmək iddiasına tam şəkildə nail ola biləcəyi inandırıcı deyildir. Digər dövlətlərin buna imkan verməməsi problemin yalnız bir tərəfi olsa da, əslində məsələnin mahiyyəti daha dərinidir. Çünki həmin strategiya nöqsanlıdır.

Təqütüblü dünyanın sabitliyi probleminin geniş şəkildə təhlil olunduğu bu paragrafda qeyd olunur ki, beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşmasında yalnız bir dövlətin üstün mövqeyinin bir sıra faydalı cəhətləri olsa da, qloballaşma prosesini vahid mərkəzdən idarə etmək istəyi və cəhdlərini bu sıraya daxil etmək ədalətli hesab oluna bilməz. Bazar iqtisadiyyatının açıq və sadə məntiqi nə üçün birqütüblülük və qloballaşmanın bir-birini tamamlamadığını izah etməyə imkan verir. İqtisadiyyatda belə bir qanunauyğunluq mövcuddur: kimsə monopolistlərlə hesablaşmırsa bu iki tərəfdən biri, ya bazar, ya da inhisarçı üçün mənfi sonluqla nəticələnir. Bu qanunauyğunluğa əsaslanaraq, "təqütüblü qloballaşmanın" təhlükəli tərəflərini üzə çıxaran üç fundamental yanaşma təklif olunur:

1. Qüvvət amilindən istifadə olunaraq formalaşdırılmaqda olan yeni qaydaların, beynəlxalq münasibətlərin tarixən formalaşmış universal norma və dəyərlərdən önə keçmək və onları sıradan çıxarmaq təhlükəsi ortaya çıxmışdır.

²⁶ Xəlilov S. Sivilizasiyalararası dialoq. Bakı, "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2009. – 256 s.; s.16

2. Texnoloji və bunun nəticəsi kimi ideoloji baxımdan da şəbəkələnən dünyada şəbəkələr arasında qalan məkanlar bəşəriyyət üçün getdikcə daha böyük təhlükə kəsb edir və onlar şəbəkəyə qoşulanda belə nəzarətdən çıxmaq meylləri yüksək olur.

3. Rəqiblər hər hansı bir fəvqəlgücü zərərsizləşdirmək üçün real şəraiti və imkanı gözləmir, onlar bu məqsədlə ya gizli fəaliyyətlərdən, ya nüvə fəaliyyətindən, yaxud da digər “zərərli” fəaliyyətlərdən istifadə edirlər.

Buna baxmayaraq, mövcud fəvqəlgüc olan Amerika Birləşmiş Ştatları isə digər güc mərkəzlərinin getdikcə artan qüdrətinin qarşısını almaqda qeyr-müəyyən davranır. Lakin integrasiya olunmuş, şəbəkələnmiş və qarşılıqlı asılılıq halında olan, bir sözlə paritet əsasda formalaşmış dünyada belə təhlükələrin meydana çıxma ehtimalı çox azdır. Beynəlxalq sistemdə qlobal tarazlıq nisbətində olan hər hansı bir dəyişiklik, əslində faktiki olaraq Birləşmiş Ştatlara qloballaşmanın təhlükəli nəticələrini aradan qaldırmaqda yardım edir. Yeni oyunçuların ortaya çıxması, ABŞ-dan kənar yeni toqquşmaların və konfrontasiya mənbələrinin formalaşmasına və Birləşmiş Ştatların təhlükəsizliyini təhdid edən halların da sayının əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına xidmət edir. Paritetlik isə ABŞ-a qloballaşmanın ağır məsuliyyətindən yaxa qurtarmağa, başqa sözlə, bu prosesin gətirdiyi ağır siyasi, iqtisadi və hərbi yükü digər güc mərkəzləri ilə paylaşmağa sövq edəcəkdir.

Bu fəslin **"Beynəlxalq münasibətlərin paritetliyi prizmasından dünya sistemlərinin təhlükəsizlik və sabitlik baxımından müqayisəli təhlili"** adlanan II paragrafında "qloballaşma şəraitində beynəlxalq münasibətlərdə paritetlik" anlayışının izahı verilir, qloballaşmanın bərabərhüquqlu qarşılıqlı integrasiya və asılılığa, yoxsa güc və idarəetmənin vahid mərkəzdə cəmləşdirilməsinə yönləndiyi təhlil olunur, onun verdiyi imkanlardan istifadə olunaraq dünyanı vahid mərkəzdən idarə etmək cəhdlərinin mümkün neqativ nəticələri qeyd edilir. Həmçinin, beynəlxalq münasibətlərdə qütbləşmə meyllərinin inkişaf dinamikası, bu tendensiyaların daha təhlükəsiz bir dünya üçün optimallığı, qloballaşmanın verdiyi imkanlardan istifadə etməklə onların istiqamətləndirilməsi cəhdləri analiz olunur, adıçəkilən sistemlərin üstün və çatışmayan tərəfləri göstərilir. Qloballaşma və qütbləşmə meyllərinə münasibətdə tədqiqatçıların baxışları arasında fundamental fərqlər burada özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Onların bəziləri ikiqütblü, bir qrupu çoxqütblü sistemin sabitliyini əsaslandırmağa çalışsalar da, bəzi tanınmış Qərb mütəxəssisləri təkqütblü sistemin sabitliyində israr edir. Lakin, ötən əsrin 90-cı illərindən etibarən güclənən təkqütblülük meyllərini qoruyub saxlamaq üçün proqnozlaşdırılan

yüksəlişin tədricən uğursuzluğa düşər olması belə bir inam formalaşdırmağa başladı ki, təkqütblü sistem olduqca təhlükəli və qeyri-stabil mahiyyətə malikdir. Bir çox tədqiqatçılara görə, təkqütblü sistem bütün strukturlar arasında sabitlik ehtimalı ən aşağı dərəcədə olanıdır. Çünki gücün hər hansı bir mərkəzləşməsi digər dövlətləri təhlükə altında qoyur və onları qüvvələr nisbətini təmin etmək üçün tədbirlər görməyə vadar edir. Digər qrup alimlər isə ehtimal edirlər ki, gücün mərkəzləşməsi son nəticədə sülhə gətirir. Lakin onlar Amerika Birləşmiş Ştatlarının üstünlükdən daha çox öz maraqlarını təmin etmək məqsədilə istifadə etməyəcəyinə də şübhə ilə yanaşırlar²⁷. Analitiklərin əksəriyyəti vahid mərkəzdən idarə olunan dünyanı – unipolyar sistemi, "xəyal" ("illusion"), yaxud "təkqütblü an (məqam)" ("unipolar moment"), "uzun müddət davam etməyən" ("will not last long"), yaxud da "yerini çoxqütblülüyə verəcək" ("giving way to multipolarity") kimi xarakterizə edirlər. Sistemin birqıymətli şəkildə təkqütblü olmasını daha məqbul hesab edən yaşamağa görə, gücün kəmiyyət və keyfiyyət baxımından görünməmiş dərəcədə konsentrasiyasını qısamüddətli və müvəqqəti "an" kimi təsvir etmək kökündən yanlışdır. Qlenn Snayderin fikrincə, "beynəlxalq system yenidən formalaşmaqda olan çoxqütblülük kimi təzahür etsə də birqütblülük təsiri başlayır"²⁸. S.Hantinqton isə qloballaşmanın təsiri ilə "vahid mərkəzli çoxqütblü dünya"nın formalaşmasının gözlənildiyini irəli sürür. Təkqütblü sistemin tərəfdarlarından olan U.Uolfortun fikrincə, bu strukturun əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, ikiqütblülükdən, yaxud sistemə üç və daha çox aktorun aktiv təsir imkanlarını ehtiva edən çoxqütblülükdən asılı olmayaraq fundamental şəkildə inkişaf edir.²⁹

Dissertasiyanın bu fəslində beynəlxalq münasibətlərdəki mövcud vəziyyət müxtəlif dövrlərdə özünü biruzə vermiş güc mərkəzlərinin potensial imkanları ilə statistik-metodoloji təhlil əsasında müqayisə edilir. Analizlər nəticəsində belə bir qənaətə gəlinmişdir ki, tarixin müxtəlif mərhələlərində formalaşmış fərqli strukturlarda sistemin sabitliyini qorumaq və inkişaf etdirmək mümkün olmamışdır. İki fəvqəlgüç amilinin mövcud olduğu Soyuq müharibə dövrünün də gərginlik və toqquşmalarla yadda qalması və sona çatması onu göstərdi ki, ikiqütblü dünyada bərabərliyin təmin olunmasından və sabitlikdən əminliklə danışmaq çətindir. Ötən əsrin 70-ci illərində iki qütb arasında paritetlik əsasən təmin

²⁷ Waltz K. "Evaluating Theories," The American Political Science Review, Vol. 91, No. 4, Dec., 1997, pp. 913-917., p.915

²⁸ Snyder G. Alliance Politics, Cornell University Press, N.Y. 1997, p. 414., p.18

²⁹ Wohlforth W. "The Stability of a Unipolar World." International Security, no. 24 (Summer 1999), pp. 5-41., p.24

onlunsa da, beynəlxalq sistemdə gərginliyi azaltmaq və əsaslı stabilliyi təmin etmək cəhdləri heç bir nəticə verməmişdir. Əsas səbəb, iqtisadi, siyasi və texnoloji rəqabət mühitində sistemin daha çox ideoloji qarşıdurmaya əsaslanması olmuşdur.

Lakin təkqütblülük də bütün münacişələrin aradan qalxmasına gətirib çıxarmır. O, sadəcə iki böyük problemin yoxluğu deməkdir: hegemonluq uğrunda qızıışan mübarizənin zəifləməsi və qüvvələr nisbətinin təmin olunması “probleminin” ortadan qalxması.

III fəslin **"Çoxqütblülük müstəvisində əsas güc mərkəzləri arasında münasibətlərin inkişaf meylləri"** adlanan III paragrafında çoxqütblü və çoxmədəniyyətli beynəlxalq sistemin üstünlükləri ayrıca tədqiq olunur. Qeyd olunur ki, çoxqütblülük tələblərinin ifadə edildiyi yerlərdə tez-tez müraciət olunan və XVIII əsrə məxsus olan qüvvələr tarazlığı sistemi (balance of power) öz-özünü davamlı olaraq yeniləşdirən stabil model hesab olunur. Tarazlıq nəzəriyyəsinin əsasında anarxik beynəlxalq sistemdə fəaliyyət göstərən və demək olar ki, bir-birinə yaxın gücdə olan çoxsaylı dövlətlərin mövcudluğu dayanır. Tarazlıq nəzəriyyəsi müharibələrin təhlükəsizlik səbəbindən məhdudlaşdırılmasını mümkün sayır. Tarazlıq nəzəriyyəçilərinə görə, dövlətlər bir-birləri ilə əlaqəli, daxili və xarici məhdudiyyət səbəbindən sistemi poza bilən hegemonluq uğrunda mübarizədən yayınacaq və bunun nəticəsində sülh şəraiti meydana çıxacaq. Rəqib dövlətlərin xaricdən göstərdiyi təzyiqlər rəqabətin orta səviyyəli məqsədlərlə məhdudlaşdırılmasını təmin edəcək. Daxildə də dövlət xadimləri məhdudlaşdırma düşüncəsinə uyğun hərəkət edəcək və siyasətlərini müəyyən edərkən yalnız qəbul edilməsi mümkün olan məqsədləri önə çəkəcəklər. Bu isə sistemin özünüüzamlama mexanizmini təmin edir³⁰.

Lakin təcrübə göstərmişdir ki, bu modelin aktual olduğu dövrlərdə də rəqib dövlətlər arasında paritetlik təmin etməkdən daha çox önə keçmək meyllərinin əsas güc sahibi olan dövlətlərin diplomatiyasının müəyyənləşməsində başlıca yer tutmuşdur. Həmin dövrdə dövlətlərin sistemi təftiş etmə meyllərinin qarşısını tarazlıq doktrinasının imperativləri deyil, bir sıra dövlətlərin malik olduğu resursların məhdud olması almışdır. Beynəlxalq münasibətlər sistemində qüvvələr balansı bir model kimi tətbiq edildiyi təqdirdə status-kvo qorunmalıdır. Çünki, bütün güclü aktorların sistemi təftiş etməyə meylli olduğu, az bir qisminin isə status-kvonu

³⁰ Kagan R. «Of Passion and Power: American and Europe in the New World Order». New York - Alfred A. Knopf., 2003 p. 368., p.76

məqbul saydığı şəraitdə və yeni bir formulun tapılmayacağı təqdirdə irimiqyaslı müharibə ehtimalı çoxalır.

Ümumiyyətlə, qloballaşma hadisəsi çərçivəsində sürətlə birqütblü dünyanın formalaşması prosesi adekvat olaraq digər qütblərin güclənməsi, yaxud əksinə, daha da zəifləməsi, ikinci bir qütbün meydana çıxması zərurətini ortaya qoymuşdur. Lakin indiki məqamda yalnız ikinci qütbün sahələr üzrə paylanmasını müşahidə etmək mümkündür. Yəni, məlum qüvvənin rəhbərliyi altında birqütblü dünyanın formalaşdırılmasına yönəlmiş real addımlar və digər qütbü nə ayrılıqda nə də birlikdə formalaşdırma bilən ikinci qütb və daha dəqiq desək, onun müxtəlif məqamlarda özünü göstərən sahələri. Bəs beynəlxalq münasibətlər sistemində digər qütbü (qütbləri) formalaşdırma biləcək real mənbələr hansılar ola bilər?

Bu qütbləri formalaşdırma biləcək mövcud və potensial güc mərkəzləri kimi Avropa Birliyi, Çin, Rusiyanın imkanlarını nəzərdən keçirmək mümkündür. Bu paragrafda əsasən sistemin ümumi mənzərəsi, ABŞ-ın dünyanı vahid mərkəzdən idarə etmək istəyi, Avropa Birliyi və Çinin ayrı-ayrılıqda digər qütbləri formalaşdırmaq cəhdləri faktlar və proqnozlar əsasında təhlil edilmiş, qrafika və sxemlərlə dissertasiyanın **"Əlavələr"** hissəsində göstərilmişdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, bu gün dünya faktiki olaraq multipolyarlaşmağa daha çox meyillidir və gücün mənbələri son 30 ildə daha çox paylanmışdır. Lakin möhkəm iqtisadi zənginlik olmadan siyasi qüdrət kövrək olaraq qalır.

Tədqiqat işinin bu paragrafında qeyd olunur ki, iqtisadi, hərbi-siyasi, texnoloji və informasiya gücünə, bunun məntiqi nəticəsi kimi bir sıra beynəlxalq məsələlərdə təkbaşına qərarlar qəbul etməsinə baxmayaraq, ABŞ hələ də vahid mərkəzdən yönləndiriləcək bir beynəlxalq dünya nizamını idarə etmək imkanlarına malik deyildir. İndi dünyada qloballaşma və təkqütblülüyün kombinasiyasının səbəb olduğu qeyri-sabitliyin nəticələri müşahidə olunur və Amerika Birləşmiş Ştatları demək olar ki, bu proseslərdə həlledici aktor kimi çıxış edir. Deməli, böyük yükün əsas hissəsini bu ölkə daşıyır. Lakin, təkqütblülüyün qloballaşma vasitəsi ilə ört-basdır edilməsi həm də ABŞ-ın milli təhlükəsizliyi problemini heç də onun xeyrinə olmayacaq formada qabardır.

Beləliklə, beynəlxalq münasibətlərin mövcud inkişafının təhlili yeni güc mərkəzlərinin yaranacağını ehtimal etməyə əsas verir. Qloballaşmanın beynəlxalq münasibətlərə təsiri ilə son nəticədə vahid mexanizm əsasında idarə olunan çoxqütblü sistem meydana çıxacaqdır.

Dissertasiya işinin son yarımparaqrafında **Avropa-Amerika münasibətləri beynəlxalq münasibətlərin paritetliyi kontekstində əsas amil kimi** nəzərdən keçirilir. Transatlantik münasibətlərin inkişafı və bu əlaqələrin müasir dünya sisteminə təsiri təhlil olunaraq vurğulanır ki, qloballaşma dönməndə Avropa-Amerika münasibətlərin əhəmiyyəti daha çox artmışdır. Çünki dünya üzrə ən çox iqtisadi istehsal və mal dövriyyəsi bu iki qitə arasında baş verir. Transatlantik münasibətlərin hər iki qolunun təmsilçiləri iqtisadi, texnoloji göstəriciləri etibarilə dünyada liderlik edirlər, qlobal miqyaslı hadisələrin bu və ya digər yöndə axarı indiki dövrümüzdə bilavasitə onların təsiri ilə mümkündür. Gələcək dünya düzənin müəyyənəlməsi onların necə davranmasından daha çox asılıdır. Ona görə də transatlantik məkanda əməkdaşlığa və fikir ayrılığına səbəb olan məqamların öyrənilməsi ilə mövcud beynəlxalq vəziyyətin dəyərləndirilməsinə tədqiqat işinin son bölümündə xüsusi diqqət ayrılmışdır.

Bu paraqrafda iki qitə arasında ziddiyyətlərə və nüfuz mübarizəsinə də toxunularaq qeyd olunur ki, hazırkı transatlantik problemlər bir hakimiyyət, dominantlıq problemi³¹ Amerika isə bu üstünlüklərdən öz məqsədləri üçün istifadə etməyi nəzərdə tutur.

Beləliklə, tədqiqat işində qloballaşmanın beynəlxalq münasibətlərə təsirinin təhlili aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

- qloballaşma dövlətlər arasında yarışmaya son qoymamışdır. Beynəlxalq sistemdə qeyri-bərabər inkişaf sürətlənmiş, aktorların rolu və funksiyaları transformasiya olunmuş, qlobal və regional səviyyəli integrasiya prosesləri nəticəsində rəqabətin xarakteri dəyişmişdir. Sadəcə təhlükəli bir qarışıqlıq, xaosdan ibarət olan beynəlxalq sistemdə hazırda qloballaşma və təkqütblülüyün kombinasiyasının səbəb olduğu qeyri-sabitliyin nəticələri müşahidə olunur;

- plüralizmə can atan dünyada qloballaşma bəzi dövlətlərin əvvəlkindən daha çox imkan və vasitəyə sahib olacağı faktını aşkara çıxarmışdır. Hal-hazırda ABŞ qlobal səviyyədə başlıca liderdir. Lakin təkqütblü sistem və vahid qlobal liderlik paritetliyi pozduğundan, həmçinin inkişaf etməkdə olan və geri qalmış ölkələrə münasibətdə qeyri-real məzmun kəsb etdiyindən “ikiqütblü” və ya “çoxqütblü” dünyanın formalaşması istiqamətində səylərin intensivləşməsi prosesi gedir;

- qloballaşmanın müşahidə olunan mənfi təsirləri onun özünün nəticəsi deyildir. Bunlar daha çox qloballaşmanın gətirdiyi imkanlardan

³¹ Kagan R. «Of Passion and Power: American and Europe in the New World Order». New York - Alfred A. Knopf., 2003 p. 368., p.166

istifadə edərək dünyanı vahid mərkəzdən idarə etmək iddialarının qaranlıq tərəfidir. Çünki mövcud prosesləri xarakterizə edən qloballaşma öz-özlüyündə təbii hadisədir və o, bir qütbün, vahid mərkəzin deyil, vahid münasibətlər sisteminin (qlobal sistemin), vahid sivilisasiyanın formalaşmasına istiqamətlənmişdir.

- qloballaşmanın beynəlxalq münasibətlərə təsiri ilə son nəticədə çoxqütblü əsaslarla formalaşmış, lakin vahid mexanizm əsasında idarə olunan "vahid çoxqütblü sistem" meydana çıxacaqdır. Bu sistemdə münasibətlər əvvəlki dövrün əksinə olaraq qarşıdurma deyil, rəqabət şəraitində əməkdaşlığı ehtiva edəcəkdir;

- qloballaşmanın təsiri ilə bəşəriyyətin bütövləşməsindən böyük qüvvə alınması gözlənilir. Lakin bu qüvvənin həmişə və asanlıqla idarə edilə biləcəyi sual altındadır. Çünki qlobal informasiya sisteminin mövcudluğuna baxmayaraq, hələ də hamılıqla qəbul edilə bilən universal normalar, dəyərlər sistemi və idarəetmə mexanizmi formalaşmamışdır.

Beləliklə, beynəlxalq münasibətlərin strukturu müəyyən qanunauyğunluq əsasında kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliyinə uğrayır. Tarixi qanunauyğunluğa və məntiqə əsaslanaraq, XXI əsrdə mövcud təqəttüblülük meylinin çoxqütblülük və ya bipolyar sistemlə əvəz olunacağı, növbəti mərhələdə yeni meyllərinin güclənəcəyi və nəticədə qloballaşmanın təsiri ilə sistemin “vahid çoxqütblülüyə” keçəcəyi proqnozlaşdırıla bilər. Bu strukturların hər birinin davamlılıq müddəti isə müxtəlif obyektiv və subyektiv amillərdən asılı olaraq fərqli ola bilər. Lakin vacib olan strukturların dəyişməsindəki qanunauyğunluq və ardıcılıqdır.

Qloballaşma şəraitində davamlı inkişaf, sabitlik və təhlükəsizliyə əsaslanan dayanıqlı beynəlxalq sistemin mövcudluğunu təmin etmək üçün öncə bu prosesin vahid mərkəzdən idarəetməyə istiqamətləndirilməsinin qarşısı alınmalıdır. Dünyanın sabitliyi bir gücdən asılı olmamalıdır və beynəlxalq sistemi çoxqütblü və paritet əsasda formalaşdırmaq zəruridir. Gələcəkdə formalaşdırılacaq istənilən sistemin zaman baxımından davamlılığı isə onun mexanizminin “güc mərkəzi – aktor – fiqur dövlət”, yoxsa paritetlik və ədalətlik prinsipləri ilə işləyib işləməyəcəyindən bilavasitə asılı olacaqdır. Çünki kompromis, konsensus və harmoniya fəlsəfəsi olan qloballaşma məsafələri, sərhədləri aradan qaldıraraq dünyanı «qlobal kənd» formasına salmaqla genişlənmiş kommunikasiya şəbəkəsi vasitəsilə universal dəyərləri dünyanın demək olar ki, hər bir nöqtəsinə çatdırır və getdikcə daha homogen bir dünya cəmiyyətinin formalaşmasına stimül verir. Müasir dövrdə dövlətlərin uğur qazanması da daha çox onun

bu global dinamikaya uyğunlaşması və onu milli hədəflərin reallaşdırılmasında istifadə edə bilməsindən asılı olacaqdır.

Nəticədə ümumiləşdirmələr aparılmış, tədqiqat işində irəli sürülən və təhlil olunan müddəalara yekun vurularaq, onların əsasında nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edən təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və müddəaları müəllifin aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Azərbaycan və böyük dövlətlərin strateji maraqları // Azərbaycan və dünya (IV ümumrespublika elmi-praktik konfransının materialları). Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı - 2002, s. 303-307.
2. Qloballaşma və islam dini dəyərlərinin inkişafı // Dövlət və Din. - 2009. - N 7/8. - S. 68-73.
3. Qloballaşmanın milli mədəniyyətlərə təsiri // Dövlət və Din. - 2009. - N 9/10. - S. 153-161.
4. Qloballaşma və milli strukturların transformasiyası // İpək yolu. Beynəlxalq elmi jurnal. “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı – № 1 2010, s.40-44.
5. Dünyanın vahid mərkəzdən idarə olunması problemi və birqütblü dünya sistemi // “Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər”. - 2010. - N 1 (29). S. 97-107.
6. Birqütblü dünya sisteminin təhlükəsizlik və sabillik baxımından təhlili // “Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər”. - 2011. - N 1 (31). S. 110-126.
7. Qloballaşma və beynəlxalq münasibətlər sistemində paritetik problemi // Elmi əsərlər: AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq institutu. - 2010. - № 1. - S. 247-253.
8. Influence of The Globalization on National Cultures // The Caucasus and The World: International Scientific Journal. Tbilisi -2010. № 6. pp. 63-67.
9. Qloballaşmanın milli strukturlara və idarəetməyə təsiri // “Dirçəliş – XXI əsr” jurnalı. - 2010. - № 9-10 (149-150). - S. 273-281.
10. Qloballaşmanın beynəlxalq münasibətlər sisteminə təsiri, güc və aktorların dəyişən təbiəti // “Qloballaşma şəraitində davamlı inkişafın aktual problemləri mövzusunda ümummilli lider H.Əliyevin anadan olmasının 88-ci ildönümünə və müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin 93 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfransın materialları”. Bakı, “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı – 2011, s. 119-122.
11. Тенденции развития отношений между основными силовыми центрами с многополярной призмы // Вестник Московского Государственно Лингвистического Университета, УДК 328. 748. 2964, Выпуск 4 (621). Гуманитарных науки: актуальные вопросы, Москва-2011, с. 51-60.

12. Глобализация и развитие религиозных ценностей Ислама // Вестник Башкирского университета, УДК 340, Серия: Гуманитарные науки, № 3. 2011, С. 87-93.

13. Küreselleşme, eğitim ve “tek tip insan” // “I. Uluslararası Eğitim Sosyolojisi Sempozyumu” - 10-11 Mayıs 2012. Ankara Üniversitesi. Bildiri özetleri, s.82-83.

14. Процесс глобализации – основные подходы и тенденции // Этносоциум и межнациональная культура. Москва - "Этносоциум", Май 2012, № 6 (24), с. 30-43.

15. Qloballaşma fenomeni, onun mahiyyəti və inkişaf dinamikası. Milli strategiyalar, ideologiyalar və beynəlxalq münasibətlər: tarix, nəzəriyyə və müasir praktikalar. (Həmmüəllif – H.Əlibəyli) Bakı, Elm və təhsil, 2012, 752 s.

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И ПРОБЛЕМА ПАРИТЕТНОСТИ В МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

РЕЗЮМЕ

Глобализация и проблемы паритетности в международных отношениях, являющиеся объектами исследования данной диссертации, на сегодняшний день подразумевают под собой очень важную научную и политическую актуальность. В исследовании представлены процессы глобализации, различные подходы специалистов, проводится анализ влияния глобализации на национальные структуры, на управление, на международные отношения, и на роль акторов и сил, научно обоснованно исследуются необходимость в монополярной или альтернативной ей би - или многополярной мировой системе.

В первой главе представлен процесс глобализации, этапы его развития, экономика глобализации, на основе политических и культурных измерений широко проанализировано отношение различных ученых и исследователей к этому процессу.

Во второй главе исследуются важные теории, направленные на изучение основных особенностей глобальных систем, влияющих на системы международных отношений, прежде всего исследование роли акторов. Сравнительным образом представлены основные элементы, влияющие на их деятельность и формирование имеющихся акторов.

В третьей главе через призму паритета международных отношений рассматриваются отношения между центрами потенциальной силы. На основе историческо-хронологической, систематической и статистической методологии анализируются относительная возможность или невозможность паритета прежде всего на уровне центров сил и акторов.

Показаны динамика развития предрасположенности к поляризации в международных отношениях, анализируются попытки направления этих тенденций с использованием возможности оптимизации и глобализации для более безопасного мира.

В заключении были сделаны обобщения, подведены итоги положений, выдвинутых и проанализированных в исследовательской работе, на основе которых были сделаны предложения и рекомендации, заключающие в себе теоретическую и практическую значимость.

Fuzuli Z. Majidli

**GLOBALIZATION AND PROBLEM OF PARITY (EQUILIBRIUM)
IN THE INTERNATIONAL RELATIONS**

SUMMARY

The object of the thesis work-globalization and problem of parity (equilibrium) has great scientific and politic actuality in the international relations, especially nowadays. The thesis work investigates globalization process, different views of the specialists, analyses the influence of the globalization on national structures and government, international relations and the role of power and actors in the system. The thesis also highlights scientific investigation the importance of the existence of semipolar world system and it's alternatives - multipolar and bipolar.

The first chapter investigates the globalization process, its development stages, economic, political and cultural sizes of the globalization, the attitudes of different scientists and researchers are analyzed.

The second chapter covers important theories directed towards the definition of the main characters of the activity of the global system and analyses the influence of the globalization on the international relations system as well as on the role of the leading actors. Formation of the current actors and the main elements influencing on its activity, the role and functions of the actors are investigated comparatively.

The third chapter reviews potential power centers from the point of view of international parity relationships. Possibleness and impassibleness of the parties on the level of the main actors and power centers are analyzed according to historical-chronological, systematic and statistics methodology. The problem of management of the world from unique center is in the center of attention of this chapter, semi-polar, bipolar and multi-polar world systems are comparatively analyzed from the security and stability points of view.

Development dynamics of the polarizing tendencies in the international relations, optimality of these tendencies for safer world, the efforts of directing them by the opportunities provided by globalization are analyzed and advantages and disadvantages of the mentioned systems are underlined.

As a result, generalization has been made, the analyzed articles are finalized and offers and recommendations of practice use have been put forward on their basis.

На правах рукописи

ФИЗУЛИ ЗУЛФИ оглы МЕДЖИДЛИ

**ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И ПРОБЛЕМА ПАРИТЕТНОСТИ В
МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ**

Специальность: 5908.01 – Теория политики

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по политическим наукам

БАКУ – 2014